

YAHUDİLİKTE ÇOCUK SAHİBİ OLMA VE ÇOĞALMANIN YERİ VE ÖNEMİ

Salih ÇINPOLAT*

Öz

Yahudi inancına göre Tanrı, ilk olarak Adem ve Havva'ya, daha sonraki süreçte ise, Nuh, İbrahim ve Yakup gibi Yahudilerin (İsrailoğulları) atalarına çoğalmalarını emretmiş ve diğer milletler arasından onları seçmiştir. Tanrı, “seçilmiş millet” İsrailoğulları ile ahit/antlaşma yapmış ve bazı bölgeleri onlara vatan olarak vaat etmiştir. Tanrı'nın çocuk sahibi olma ve çoğalma emrini yerine getirmek ve “seçilmiş millet”in saflığını korumak amacıyla, Yahudilikte, İsrailoğullarına mensup kadınlarla evlenmek, gerekirse çocuk sahibi olabilmek için çok eşlilik, çocuk doğuramayan kısır kadınları boşamak, çocuğu olmadan ölen kişiye varis bırakmak için yenge ile kayınbiraderi evlendirmek, doğum kontrolüne ihtiyatlı yaklaşmak, ciddi bir sağlık sorunu yok ise kürtajdan kaçınmak gibi hemen her türlü çareye başvurulur. Bu bağlamda çocuk sahibi olmak ve çoğalmak Yahudilik açısından çok önemli dini bir emir (mitsva) kabul edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yahudilik, Evlilik, Çocuk, Çoğalmak, Doğum Kontrolü.

Abstract

The Importance And Place of Having A Child And Reproduction In Judaism

The continued presence of people in the world is possible by having a child and reproducing. Every society and religious belief wants to see itself superior to others, to be numerous, and to spread to the world. According to Jewish belief, God first ordered Adam and Eve, then in the process, Jews'

* Dr., MEB Yönetici, salihcinpolat@hotmail.com

ancestors (Israelites) like Noah, Abraham and Jacob to reproduce many times and God selected them among other nations. God has made an agreement with "chosen nation" Israelites and covenanted them some regions as homeland. In Jewishness, having children and reproducing are accepted as an order of God. In order to fulfill this order and to preserve the purity of the "chosen nation" in Jewishness, almost all kinds of cure such as: getting married with women of Israelites, if necessary, polygamy to have a child, divorcing the infertile women who cannot give birth to a child, marrying brother's wife to brother-in-law to leave a heir to the deceased without a child, approaching birth control prudently, avoiding abortion if there is no serious health problem, are applied. Since the most important objective of the marriage is having a child in Jewishness, it is necessary for a couple to have at least one son and one daughter or two sons to be accepted as a family. In this context, having a child and reproducing is considered a very important religious order (mitsva) in terms of Jewishness. According to Judaism, by force of this order, it is very important to give birth and to grow, in number for the nation chosen by God (İsraelites), to sustain its existence in the world, to dominate the world by increasing its population, and to breed generations living according to the orders of God.

Keywords: Judaism, Marriage, Child, Reproducing, Birth Control.

GİRİŞ

İnsan, zamana karşı koyamayan, yani doğan, büyüyen, yaşlanan ve ölen bir varlıktır. Bu nedenle insanın varlığını devam ettirmesinin tek yolu çocuk sahibi olması ve çoğalmasıdır. Bütün canlılarda içgüdüsel bir özellik olarak bulunan üreme fonksiyonu, insanlarda, bilinçli olarak kendi soyunu sürdürme, toplumsal rol ve statü sahibi olma, ekonomik yardım beklentisi, yaşlılık döneminde korunma ve bakım isteği, çocuğun doğal olarak masumiyeti ve sevimliliği gibi sebeplerin etkisiyle oluşur.

Hemen her toplum veya dini inanışa mensup insanlar, sayıca artmak ve tüm dünyaya yayılmak arzusundadır. Yahudilerin temelini oluşturan İsrailoğulları da *Tanrı'nın seçilmiş bir milleti* oldukları inancıyla çocuk sahibi olma ve çoğalmayı çok önemser. Çünkü doğan her çocuğun, İsrailoğullarının nüfusunu ve gücünü artıracığına ve Tanrı'nın seçtiği milletin dünyaya hakim olmasına katkı sağlayacağına inanılır. Bu makalede, Yahudiliğe göre, insanın yaratılışı, İsrailoğulları'nın seçilmişliği, evlilik, çoğalma ve çocuk sahibi olma, doğum kontrolü ve kürtaj konuları üzerinde durulacaktır.

1. Yahudilikte İnsanın Yaratılışı ve Çoğalması

Yahudiliğe göre her şeyin yaratıcısı Tanrı'dır. Yahudiliğin kutsal kitabında (Tanah) evrenin yaratılış süreci ayrıntılı olarak anlatılır ve dünyadaki varlıkların yaratılma ve çoğalma aşamaları hakkında bilgi verilir. (Yaratılış, 1/1-25). Buna göre yaratılış sürecinin altıncı günü Tanrı, kendi suretinde insanı erkek ve dişi olarak yaratmış, onları kutsamış ve “*Verimli olun, çoğalın, yeryüzünü doldurun ve denetimimize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun.*” (Yaratılış, 1/26-28) diyerek çoğalmalarını emretmiştir. Tanah'ta hem insanın Tanrı suretinde erkek ve dişi olarak yaratıldığından (Yaratılış, 1/27) hem de Tanrı'nın önce erkeği (Adem), daha sonra da yapısal özelliğindeki boşluğu tamamlamak üzere, onun kaburga kemiğinden kadını (Havva) yarattığından bahsedilir.(Bkz. Yaratılış, 2/7-25; Pope, 2007: EJ, I/370). Erkek ve kadın cinsinin yaratılmasından sonra insanlığın çoğalma süreci de başlar.

Tanah'taki ifadelerle göre, ilk yaratılışın üzerinden zaman geçtikçe Tanrı'nın buyruklarına uygun yaşamayan insanlar, yeryüzünde fesat çıkarmış ve Tanrı'yı kızdırmıştır. Tanrı, insanın yeryüzünde işlediği kötü fiilleri nedeniyle nedamet duymuş ve her tarafı sular altında bırakan tufan olayıyla, Nuh ile birlikte gemide olanlar dışında, bütün canlıları yok etmiştir. (Bkz. Yaratılış, 6/5-22; 7/1-24; 8/1-22). Tanrı, tufan olayından sağ kurtulan Nuh ve ailesine: “*Verimli olun, çoğalın, yeryüzünde türeyin, artın.*” (Yaratılış, 9/1) diyerek o an için dünya üzerinde yaşayan az sayıdaki insanın çoğalmasını emretmiştir. Tanrı daha sonraki süreçte, aynı şekilde İbrahim'e “*Seni fazlasıyla kutsayacağım; soyunu göklerin yıldızları, kıyıların kumu kadar çoğaltacağım...*” (Yaratılış, 22/17) diyerek onun soyunu toprağın tozu kadar çoğaltacağını belirtmiştir. (Yaratılış, 12/2; 13/16; 15/1-5; 16/10; 22/17). İbrahim'in soyundan olan İshak ve Yakup'a da benzer ifadelerle çoğalmalarını emreden Tanrı, onların soyunu çoğaltacağını, bazı toprakları onlara vatan kılacağını vaat etmiştir. (Bkz. Yaratılış, 26/3-4, 23-24; 28/13-14; 30/1-23; 32/12; Mısır'dan Çıkış, 32/13; Levililer, 26/9; Yasa'nın Tekrarı, 6/3; 7/13-14, Yeşeya, 54/1-17; 66/22).

2. Yahudilikte Seçilmişlik İnancı

Yahudi inancına göre bütün insanlığın atası Adem'dir. Adem'den sonra insanlık Nuh ile çoğalmış ve onun oğullarından itibaren insanlar arasında ilk ırki ayrımlar oluşmuştur. Tanrı'nın Nuh'a verdiği fazilet ve üstünlüğün oğulları arasında Sam'a, Sam'ın faziletinin İbrahim'in büyükbabası Eber'e, ondan da İbrahim'e, İbrahim'den oğlu İshak'a ve onun oğlu Yakup'a geçtiğine inanılır. (Adam, 1997: 333-334)

Tanrı'nın Yakup'a "Tanrı ile uğraşan" anlamında "İsrail" adını vermesi üzerine (Yaratılış, 32/22-32), onun soyundan gelenlere *İsrailoğulları* denilmiştir. (Gürkan, 2012: 13-14). Tanah'a göre *İsrailoğulları*, Tanrı tarafından seçilmiş ve diğer milletlerden üstün kılınmıştır. Buna göre Tanrı, onlara ayrı bir önem ve değer vermiş (Bkz. Yasa'nın Tekrarı, 7/6; 10/15; 14/2; 26/16-19; 28/9; Yaratılış, 12/1-3; Mısır'dan Çıkış, 19-1-6; Levililer, 20/26), ve onlarla farklı zamanlarda özel olarak ahit/anlaşma yapmıştır. Bu ahit ya da antlaşmalardan biri, Tanrı'nın İbrahim ile yaptığı ve daha sonra diğer İbrani ataları olan İshak ve Yakup ile yenilediği ahittir. (Bkz. Yaratılış, 17/6-8; 18/18-19; 22/16-18; 25-28. bab). Bu ahit ile Tanrı, İbrahim'i ve neslini kutsamak suretiyle onları çok ve bereketli kılma ve kutsal topraklara mirasçı yapma vaadinde bulunmuş ve İbrahim'e şöyle demiştir: "*Seni çok verimli kılacağım. Soyundan uluslar doğacak, krallar çıkacak. Antlaşmamı seninle ve soyunla kuşaklar boyunca, sonsuza dek sürdüreceğim. Senin ve senden sonra soyunun Tanrısı olacağım. Bir yabancı olarak yaşadığın toprakları, bütün Kenan ülkesini sonsuza dek mülkünüz olmak üzere sana ve soyuna vereceğim. Onların Tanrısı olacağım.*" (Yaratılış, 17/6-8). Tanrı, Musa'nın önderliğinde Mısır'dan çıkan *İsrailoğulları* ile Sina dağında da bir ahit yapmıştır. Bu ahitte *İsrailoğulları* yalnızca *İsrail Tanrısı*'nı sevip O'na itaat etmek ve Tora'nın emirlerine uymakla yükümlü kılınmış, eğer Tanrı'ya itaat ederlerse bütün milletlerden üstün tutulacakları, bolluk, bereket ve zaferin onlara tahsis edileceği vaat edilmiştir. (Yasa'nın Tekrarı, 7/12-13; 26/18-19; 28/1-14). Eğer itaatsizlik ettiklerinde ise helâk edilecekleri, kutsal topraklarını kaybedecekleri ve diğer milletlerin elinde eziyet çekmeye mahkûm olacakları vurgulanmıştır. (Yasa'nın Tekrarı, 8/19-20; 28/1-2, 15). "*Tanrı'nız olmak için sizi Mısır'dan çıkaran Rab benim. Kutsal olun çünkü ben kutsalım.*" (Levililer, 11/45) ifadelerinde de bu *seçilmişlik* durumuna değinilmiştir.

Tanrı ile *İsrailoğulları* arasındaki bu özel ilişki Yahudi kutsal metinlerinde, "Tanrı-has kavim", "kral-tebaa", "efendi-köle", "çoban-sürü", "baba-oğul", "anne-çocuk", "koca-karı", "damat-gelin" gibi çeşitli metaforlara başvurularak anlatılır. (Harman, 2013: *DİA*, XLIII/206). Bu nedenle Yahudiler, kendilerini genel anlamda diğer milletler yanında "Tanrı tarafından seçilmiş ve üstün bir millet" olarak görür.

Yahudilerin yüzyıllarca birçok sıkıntılarla karşılaşmalarına, sürgün edilmelerine, başka ulusların egemenliği altında yaşamalarına rağmen milli ve dini benliklerini nasıl korudukları ve yok olup gitmedikleri hep merak edilmiştir. Bu açıdan Yahudilikte nesli devam ettirme, çocuk sahibi olma ve çoğalmanın

nasıl değerlendirildiği onların tarih boyunca önemsedikleri seçilmişlik inancının anlaşılması açısından da önem arz etmektedir.

3. Yahudilikte Evlilik

Tanah'ta, erkeği yalnızlıktan kurtaracak olan kadının, erkeğine arzulu/istekli ve ona boyun eğen bir özellikte olduğu (Yaratılış, 3/16); erkeğin kadına, kadının da erkeğe olan arzusunun meşru yollardan giderilmesi gerektiği vurgulanır. Bu nedenle erkek ile kadının ilişkisinde meşru kabul edilmeyen zina ve kişinin, annesi, üvey annesi, üvey kız kardeşi, torunları (oğlunun kızı ya da kızının kızı), halası, teyzesi, amcasının eşi, kardeşinin eşi, gelini, kayınvalidesi, eşinin kızı, aynı anda eşinin kız kardeşiyle evlenmesi veya onlarla ensest ilişkiye girmesi yasaktır. (Bkz. Mısır'dan Çıkış, 20/14; Levililer, 18/1-30; 19/29; 20/10-22, 21/7-9; Çölde Sayım, 5/11-31; Yasa'nın Tekrarı, 5/18; 22/20-30; 27/20-23) Hatta ensest ilişki,¹ putperestlik ve adam öldürme ile birlikte ölüm cezasına çarptırılmayı gerektiren üç büyük suçtan biri sayılır. (*Babylonian Talmud*, Sanhedrin, 74a. Mishnah, (1972): Sanhedrin, 7/4; 9/1).

Yahudiliğe göre, erkeğin ve kadının birbirine karşı olan ilgisinin meşru yollardan giderilmesinin yolu olan evliliğin asıl amacı, çocuk sahibi olmaktır. (Washofsky, 2001: 132; "Children", 2007: EJ, IV/617). Yahudi Kutsal Kitabında insanı evlenmeye ve çocuk sahibi olmaya teşvik eden, hatta bunu yerine getirilmesi gereken sorumluluklar arasında gösteren başlıca emirlerden birisi olan; "*Evlenin, oğullarınız, kızlarınız olsun; oğullarınızı, kızlarınızı evlendirin. Onların da oğulları, kızları olsun. Orada çoğalın, azalmayın.*" (Yeremya, 29/6) emrinde erkeklere sorumluluk yüklenerek onlardan hem kendilerinin evlenip bir yuva kurmaları ve çoğalmaları, hem de çocuklarını evlendirmeleri istenir.

Tanah'ta, tarihsel ve sosyal şartların da etkisiyle, evlenecek olan oğul için eş seçiminde babanın etkin bir rolü olduğunu ortaya koyan anlatımlar vardır. Çünkü bu dönemde evlilik, yeni bir ailenin başlangıcı olmanın yanında, o zamana kadar mevcut olan ailenin bir uzantısı olarak da anlaşılmıştır. Bunun

1 *Tanah*'ta, İbrahim'in baba bir anne ayrı olan kız kardeşiyle evlenmesi (Yaratılış, 20/12); Yakup'un iki kız kardeş ile aynı anda evli olması (Yaratılış, 29/16-35) ve Musa'nın babasının, halasıyla evlenmesi (Mısır'dan Çıkış, 6/20) gibi evlilik örnekleri vardır. Ancak bunların *Tanah*'a göre daha az kapsamlı olan "Nuh Yasaları"na göre değerlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir. (Bkz. Greenberg, 2007: EJ, IX/755).

nedeni ailenin soyunu devam ettirecek olanların, babanın oğlu ve oğlunun oğulları olduğu şeklindeki anlayıştır. Örneğin İbrahim, oğlu İshak'ı evlendirmek istediğinde, ona Kenanlılardan kız almak istememiş ve güvenilir bir hizmetçisini akrabaları arasından oğluna eş bulması için görevlendirmiştir. Hizmetçi de kendisine verilen görevi yerine getirmiş ve Rebeka'yı İshak'a eş olarak getirmiştir. (Bkz. Yaratılış, 24/1-67).

Talmud'da evli olmayan erkeğin neşeden, iyilikten, kendisini koruyacak bir kalkandan, huzurdan mahrum olacağı ve tam bir erkek olmayacağı (BT, Yevamoth, 62b) belirtilerek erkek için evlenmenin önemi vurgulanır. Evli olanlardan ve evlilikten övgüyle söz edilir ve insanoğlunun aile kurumuna, eşe, evliliğe olan ihtiyacı üzerinde durulur. (Bkz. BT, Yevamoth, 62a, 63a; Sanhedrin, 22a, 22b; Niddah, 45b). Bir kişinin evlenmekten kaçınması, isteyerek çocuksuz kalması, gücü ve durumu elverişli iken çoğalmaması tasvip edilmemenin ötesinde dini bir yasak ve suç sayılır. Evlenmeyen erkeklere de, işe yaramaz anlamında *ravak* denilir. (Ünal, 2012:674; Dinler Tarihi Ansiklopedisi, 1990: I/312).

4. Yahudilikte “Yabancı Kadınlar” ile Evlilik

Tarihi süreçte Yahudiler, Babil sürgününe kadar “İsrailoğulları”, dinleri de “İsrail dini” veya “Yahvizm” olarak anılırken; sürgünden sonra onlara “Yahudiler” dinlerine ise “Yahudilik” denilmiştir. (Bkz. Ezra, 4/4, 12; 5/5; Kurt, 2007: 213-214; Adam, 1997: 334-335). Sürgün sonrası Yahudilerin lideri olan Ezra ve Nehemya tarafından sürgünden dönenlerle sürgüne hiç gitmeyip İsrail topraklarında kalanlar veya sonradan oraya gelip yerleşenler arasında kesin bir ayırım yapılmış ve sürgüne gitmeyenler *Yahudi* tanımının dışında tutulmuştur. Sürgünden dönenler “kutsal zürriyet” (*zera kodeş*) olarak tanımlanmış, bu “kutsal neslin” etnik ve biyolojik olarak saflığının korunması amaçlanmıştır. (Kurt, 2007: 131-133; 213-215). Bu nedenle Yahudilerin *yabancı* kadınlar ile evlenmeleri yasaklanmış, hatta evli olanların boşanması istenmiştir. (Bkz. Ezra, 9/10-14; 10/1-44, Nehemya, 13/23-28). Daha sonraki süreçte Yahudi ırkının saflığı anlamında bir kişinin Yahudi kabul edilebilmesi için Yahudi bir anneden doğmuş olması gerekli görülmüştür. (BT, Kiddushin, 68b; Gürkan, 2012: 177; Arık, 2011: 195-196).

Yahudilikte, Ezra'dan önce de, evlilik ve çoğalma teşvik edilmiş, bu evlilikten doğacak çocuklar veya gelecek nesiller düşünülerek Yahudi olmayan *yabancı* kadınlar ile evlenilmemesi gerektiğine yönelik birçok emir veya teşvik vurgulanmıştır. Örneğin; İbrahim, oğlu İshak'ın; İshak da oğlu Yakup'un

Kenanlılardan kız almasını istememiştir. (Bkz. Yaratılış, 24/3, 37-40; 27/46; 28/1-5). Hititli iki kız ile evlenen Esav, bu durumun annesi Rebeka ile babası İshak'ı üzdüğünü anlayınca, İsmail'in soyundan bir kız ile evlenmiştir. (Yaratılış, 26/34-35; 28/6-9).

Tanah'ta Yahudilerin kız alıp vermelerinin yasak olduğu yedi millet (Hititler, Girgaşlılar, Amorlular, Kenanlılar, Perizliler, Hivliler, Yevuslular) sayılmış (Yasa'nın Tekrarı, 7/1, Çıkış, 34/11-16) ve “*Kız alıp vermeyeceksiniz. Kızlarınızı oğullarına vermeyeceksiniz; oğullarınıza da onlardan kız almaya caksınız. Çünkü onlar oğullarınızı beni izlemekten saptıracak, başka ilahlara tapmalarına neden olacaklardır. O zaman Rab size öfkelenecek ve sizi çabucak yok edecek.*” (Yasa'nın Tekrarı, 7/3-4) denilerek Yahudilerin, Kenanlılar ve diğer yabancı kabileler ile evlenmemeleri emredilmiştir. (Bkz. Mısır'dan Çıkış, 34/16; Ezra, 9/12; 10/1-44; Nehemya, 10/30; 13/23-28; Yeşu, 23/12-13). Buna gerekçe olarak, dinsel ve ırksal saflığı korumak, (Eroğlu, 1997: 30; Arık, 2011: 51-52) *yabancıların* putperest adetlerinin benimsenme ihtimali (Mısır'dan Çıkış, 34/16; 1. Krallar, 11/2-4) ve kendi dinlerinde meydana gelebilecek zaaf konusunda duyulan genel bir endişe gösterilmiştir. (Bkz. BT, Abodah Zarah, 36a, 36b; Schereschewsky, 2007: EJ, XIV/376; Kennel, 1995: 481-482; Sperber, 2007: EJ, VII/485-487). Bu nedenle cemaat içi evlilikler yoluyla Yahudi ırkını ve dinini korumak amaçlanmıştır. Yahudilerin Babil Sürgününden (M.Ö. 6. yüzyıl) sonra Ezra'ya kadar evlenme yasağı Kenan ilinde yaşayan bu yedi kabile ile sınırlı iken (Yasa'nın Tekrarı, 7/1-4), Ezra'nın reformuyla bu yasak genişletilmiş ve *Yahudi* olmayanların tamamına teşmil edilmiştir. (BT, Abodah Zarah, 36b; Sperber, 2007: EJ, VII/485; Kurt, 2007: 216; Arslantaş, 2008: 25).

Günümüzde, Ortodoks Yahudilerin yabancı kadınlarla evlilik hususunda katı tutumları devam ederken; Muhafazakar ve Reformist Yahudilerin çoğunda, başka dinden bir kadın ile evlenmek isteyen Yahudi'nin nikahının dini törenle kıyılabilmesi için, nikah kıyılırken hahama doğacak çocuklarının Yahudi geleneklerine göre yetiştirileceğine dair söz vermesi gerekli görülür. (Gürkan, 2012: 251; Örs, 1966: 376; Kurt, 2007: 224-225 (262. dipnot).

5. Yahudilikte Neslin Devamını Sağlama ve Çocuk Sahibi Olma

Yahudi kutsal kitabında çocuk sahibi olmak ve Tanrı'nın çoğalma konusundaki emrini (Yaratılış, 1/28) yerine getirmek çok önemsendiğinden çocuk doğuramamak veya kısırlık, kadın için bir utanç, üzüntü sebebi ve Tanrı'nın bir cezası olarak değerlendirilir. (Bkz. Yaratılış, 20/17-18; 30/22-24; 1. Samu-

el, 1/6-11; 2. Samuel, 6/23; Mezmurlar, 113/9). Bu üzüntü ve utanç durumundan kurtulabilmek için, İbrahim'in eşi Sara, uzun yıllar çocuğu olmayınca, İbrahim'e cariyesi Hacer ile birlikte olmasını tavsiye etmiş, bu sayede çocukları olabileceğini ve çocuksuz kalma durumundan kurtulabileceklerini belirtmiştir. (Yaratılış, 16/1-4). Burada Sara, cariyesi kanalıyla da olsa (cariyesinin doğurduğu çocuğu kendi çocuğu olarak gördüğünden) çocuk sahibi olmayı amaçlamıştır. Tanah'ta yer alan benzer bir örnek de Yakup'un eşiyle ilgilidir: Yakup, Rahel ve Lea adlı iki kız kardeş ile evlenmiştir. Çocuk doğuramayan Rahel, kardeşi Lea'nın çocuk doğurmasını kıskandığından, cariyesi Bilha'yı Yakup'a eş olarak verip, cariyesinin doğurduğu çocuğu kendi çocuğu olarak kabul ederek, bu utanç durumundan kurtulmak istemiştir. (Yaratılış, 30/1-24). Çünkü çocuksuz olmak demek, verimsiz, harap, adeta ölmek ile eşdeğer kabul edilmiştir. (Yaratılış, 30/1; bkz. BT, Nedarim, 64b; Browning- Bunge, 2009: 27-28; Robinson, 2000: 139).

Yahudilikte çocuk sahibi olamamak sadece kadın için değil, erkek için de bir ceza ve noksanlık olarak değerlendirilmiştir. (Levililer, 20/20-21; Yereya, 22/30). Bu nedenle çocuk sahibi olmayan din adamlarının, yüksek dini mahkeme olan *Sanhedrin Meclisine* üye olmalarına olumlu bakılmamıştır. (BT, Sanhedrin, 36b).

Tanah'ta “*Çocuklar Rab'bin verdiği bir mirastır, Rahmin ürünü bir ödüdür. Yiğidin elinde nasılsa oklar, Öyledir gençlikte doğan çocuklar. Ne mutlu ok kılıfı onlarla dolu insana! Mahkemede (kent kapısında) düşmanlarıyla tartışırken utanç duymayacaklar.*” (Mezmurlar, 127/3-5) denilerek çocukların, hem soyu devam ettirdiği hem de güç ve asker anlamına geldiği belirtilir. Yahudiliğe göre, Tanrı'ya itaat eden kişinin eşi verimli asma gibi olur ve çocukları da zeytin filizleri gibi sofrasının etrafını süsler. (Mezmurlar, 128/3-4). Tanrı'nın buyruklarına uygun yaşayanların çocuklarına Tanrı'nın sevgisi binlerce nesil devam eder (Mısır'dan Çıkış, 20/6; Yasa'nın Tekrarı, 5/10) ve gelecek nesilleri de verimli, bereketli ve kutlu olur. (Bkz. Yasa'nın Tekrarı, 28/1-4; 7/12-14; Levililer, 26/9; Mısır'dan Çıkış, 23/25-26; Yeşeya, 54/1-17). Yahudiler için Tanah'ın emri gereği çocuk sahibi olmak, evliliğin en temel gayesi kabul edilir, özellikle ailenin soyunu devam ettirdiği inancıyla erkek çocuk sahibi olmak daha önemli görülür. (Carlebach- Baskin, 2007: EJ, III/174).

Yahudi din adamları olan *Rabbiler* de, çocuk yapma ve çoğalma konusuna büyük önem vermiş, bir ailenin kaç çocuk yapacağı, bu çocuklardan kaç tanesinin kız, kaç tanesinin erkek olması gerektiği gibi pek çok hususu ayrıntılı bir şekilde tartışmıştır. Bu konuda, bazı din adamları Tanah'ta yer alan

“onları erkek ve dişi yarattı ve kutsadı...” (Yaratılış, 5/2) ifadesine dayanarak, her ailenin en az bir erkek bir kız çocuğu olmalıdır demiş; bazıları her ailenin iki erkek çocuğu, bazıları ise iki erkek iki kız çocuğu olması gerektiğini savunmuştur. (Bkz. Mishnah, Yebamoth, 6/6; BT, Yevamoth, 61a-61b, 62a- 62b; Robinson, 2000: 139). Bu konuda, evli bir çiftin aile olarak sayılabilmesi için bir erkek bir kız çocuğa ya da iki erkek çocuğa sahip olması gerektiği şeklinde yorumlar da yapılmıştır. (Bkz. BT, Yevamoth, 62a; Baumgarten , 2007: EJ, III/721; “Children” 2007: EJ, IV/617; Robinson, 2000: 139; Basalel; http://www.salom.com.tr/haber-90567-yahudilikte_cinsellik.html (18/04/2016).

Yahudilikte bir adamın soyunu devam ettirmek amacıyla bir oğul sahibi olabilmesi için, birden çok kadınla evlilik dahil hemen her türlü çareye başvurması istenir. (Bkz. BT, Yevamoth, 65a; Baba Metzia, 115a; Sanhedrin, 20b, 21b, 22a; Megillah, 13b). Çünkü Yahudi geleneğinde Tanah'taki çoğalma emrinin kadınlara değil, erkeklere düşen bir sorumluluk olduğuna dair yaygın bir kanaat vardır. (BT; Yevamoth, 65b, 80b; Mo'ed Katan, 23a; Shabbath, 31a; Kethuboth, 101b; Sotah, 12a; Kiddushin, 34a, 34b, 35a; Baba Metzia, 84b; Sanhedrin, 59b; Apple, 2007: EJ, XIV/563-564). Bu nedenle erkek, Tanrı'nın çoğalma emrini yerine getirmek için her çareye başvurmalı ve azami çaba göstermelidir.

Yahudi din bilginlerine göre, evliliğinin üzerinden on sene geçmesine rağmen çocuğu olmayan kişi, “Verimli olun ve çoğalın ve yeryüzünü doldurun.” (Yaratılış, 1/27-28) emrini yerine getiremediği için, hemen karısını boşaması ve yeniden evlenmesi gerekir. Çocuk doğuramadığı için kocası tarafından boşanan kadın isterse bir başka erkekle yeniden evlenebilir, ancak ikinci kocasından da on sene çocuğu olmazsa, ikinci kocası da onu boşayabilir. Buna göre kadının kısır olması Yahudi hukukunda boşama sebeplerinden biri olarak kabul edilir. (Mishnah, Yebamoth, 6/6; Gittin 5/11; BT; Yevamoth, 64a; Browning-. Bung, 2009: 33,35; Robinson, 2000: 139) Bununla birlikte sadece çocuk sahibi olamadığı için sevgi dolu bir evliliğin sonlandırılmasının ve yuvanın dağıtılmasının uygun olmayacağı da kimi din bilginlerince dile getirilir. (Carlebach- Baskin, 2007: EJ, III/175).

6. Yahudilikte Erkeğin Soyunun Devamının Sağlanması: Levirat Evliliği

Yahudilikte çocuk sahibi olmaya ve soyu devam ettirmeye verilen önem, Tanah'taki şu ifadelerde çok farklı bir boyutta kendini gösterir: “Birlikte oturan kardeşlerden biri oğlu olmadan ölürse, ölenin dulu aile dışından biriy-

le evlenmemeli. Ölenin kardeşi dul kalan kadına gidecek. Onu kendine karı olarak alacak, ona kayınbiraderlik görevini yapacak. Kadının doğuracağı ilk oğul, ölen kardeşin adını sürdürsün. Öyle ki, ölenin adı İsrail'den silinmesin. Ama adam kardeşinin dul karısıyla evlenmek istemiyorsa, dul kadın kent kapısında görev yapan ileri gelenlere gidip şöyle diyecek: 'Kayınbiraderim İsrail'de kardeşinin adını yaşatmayı kabul etmiyor. Bana kayınbiraderlik görevini yapmak istemiyor.' Kentin ileri gelenleri adamı çağırıp onunla konuşacaklar. Eğer adam, 'Onunla evlenmek istemiyorum' diye üstelerse, kardeşinin dul karısı ileri gelenlerin önünde adamın yanına gidecek, onun ayağındaki çarığı çıkaracak, yüzüne tükürecek ve, 'Kardeşine soy yetiştirmek istemeyen adama böyle yapılır' diyecek. Adamın soyu İsrail'de 'çarığı çıkarılanın soyu' diye bilinecek." (Yasa'nın Tekrarı, 25/5-10; bkz. Yaratılış, 38/1-10). Buna göre eğer bir kişi, evli olduğu halde çocuğu olmadan ölürse, geride kalan eşi, kocasının kardeşi ile evlenmeli (*yibum/levirate*) ve böylece ölen kişinin soyunun devamı sağlanmalıdır. Bir kişinin normal şartlar altında yengesi ile evlenmesi yasak olduğundan (Levililer, 18/16; 20/21) bu uygulama, sadece erkek kardeşin çocuğu olmadan ölmesi durumunda söz konusudur. "Ölenin adı İsrail'den silinmesin." (Yasa'nın Tekrarı, 25/6) ifadesinden de bu geleneğin asıl amacının, ölen kimseye bir varis vermek olduğu anlaşılır. Burada çocuk, erkek kardeşinden olsa da aslında ölen ağabeye ait kabul edilir. Tanah'ta Tamar'ın, hile ile kayınpederi ile yatması sonucu dünyaya getirdiği çocukların (Bkz. Yaratılış, 38/1-30) ilk kocası Er'in değil de Yahuda'nın adıyla anılması nedeniyle, *levirat* evliliğinde bir amacı da çocuğu olmadan dul kalan kadının sahipsiz kalmaması ve çocuk sahibi olmasının sağlanmasıdır. Ancak bu durumda da evliliğin, aile kurmanın ve çocuk sahibi olmanın önemsendiği görülür. *Levirat* evliliğinde ölen kimseye bir varis bırakmak önemsendiğinden, ölenin birden çok karısı olduğunda birisi ile *levirate/yibum* evlilik yapılması ve ölen kişinin birden çok kardeşi varsa onlardan birisinin, yengesi ile evlenmesi ile bu gerekliliğin yerine getirilmiş olacağı kabul edilir. (Kurt, 2016: 251).

Yenge ile evlenme görevinin/uygulamasının, muhtemelen sadece, ya çok yakın ya da büyük bir aile içerisinde birlikte oturan erkek kardeşlere uygulandığı, erkek kardeşinden oldukça uzakta yaşayan bir adamın, ölmüş kardeşinin memleketine taşınması ve onun işlerini devam ettirmesi gibi ciddi sıkıntılara katlanmaya mecbur bırakılmadığı belirtilir. (Kennel, 1995: 484-485).

Son dönemlerde şartların değişmesi ve özellikle çekirdek ailenin geniş aile sisteminin yerini almasıyla, yenge ile evlenme uygulaması da azalmıştır. Yahudi din bilginlerinden Rabbi Gerşom Ben Yehuda (960-1028) çok eşliliğe

karşı çıkmış, 1879 yılındaki Filedelfiya Hahamlar Konsili'nde yenge ile evlenme (*yibum*) ve bu görevi yerine getirmeyene ceza verme (*halitza*) geleneklerinin anlamlarını kaybettiği ve artık zorunlu olmadığı açıklanmış ve 1950 yılındaki *Kudüs Bildirisi*'nde levirat evliliği yasaklanmıştır. Ancak bu uygulamanın dini bir emir olduğunu ve uygulamak gerektiğini savunan Ortodoks Yahudiler de vardır. (Kennel, 1995: 484-486; Kurt, 2016: 252-253; Basalel, 2001: III/788-789).

7. Yahudilikte Doğum Kontrolü

Doğum kontrolü genel olarak, cinsel birleşme sonucunda kadınların gebe kalmasını önlemek, gebelik olasılığını azaltmak ya da istenilen zamanda çocuk sahibi olmayı sağlamak amaçlarına yönelik uygulanan çeşitli yöntemlere verilen addır. Tanah'ta erkeğin çoğalma sorumluluğunu yerine getirmekten kaçınması, cinsel ilişkide spermlerin kadının yumurtasını döllemesini engellemek amacıyla dışarıya boşalması şiddetle kınanır. (Yasa'nın Tekrarı, 25/5-10). Doğum kontrolü amacıyla cinsel ilişki esnasında geri çekme yönteminin kullanılması, kişinin üreme imkanlarını israf etmesi ve spermlerin dışarı atılması uygun görülmez ve bu uygulamayı bilerek yapmak, doğabilecek bir çocuğa yaşam hakkı vermemek ve cinayet işlemek olarak kabul edilir. (Bkz. BT, Niddah, 13a; Yevamoth,34b; Jakobovits, 2007: EJ, III/723).

Yahudilikte sağlıklı insanların doğum kontrolü uygulamaları tasvip edilmediği gibi, zeka geriliği ya da akıl hastalığı olup cinsel açıdan aktif kişilere de, rutin bir şekilde doğum kontrolü veya kısırlaştırma yapılması uygun görülmez. Bu durumda olanlar ile ilgili genel hükümler vermek yerine, ayrı ayrı değerlendirmek gerektiği vurgulanır. (Chitirk, <http://www.salom.com.tr/newsdetails.asp?id=83545> (10/06/2016)).

Yahudilikte doğum kontrolüne, kadının yaşının çok küçük olması, gebe olması ve emzirdiği küçük bebeğinin bulunması gibi, kadın hamile kaldığında kendisinin veya karnındaki çocuğunun ciddi zararlar görebileceği durumlarda izin verilir. Eğer kadın hamile kalmak için çok küçük yaşta ise hamileliğin onun hayatını tehlikeye atabileceği kabul edilir. Kadın zaten hâlihazırda hamile ise karnındaki bebeğin zarar görebileceği düşünülür. Kadının emzirdiği küçük çocuğunun bulunması durumunda ise, hamile kalınırsa bu küçük çocuğu süttten kesmesi gerekeceği, bunun da çocuğun sağlığına zarar vereceği hatta ölümüne sebep olabileceği değerlendirilir ve anne ya da çocuğun sağlığının ciddi anlamda tehlikeye düşebileceği bu gibi durumlarda doğum kontrolü uygulanabileceği belirtilir. (BT, Yevamoth 12b; Kethuboth, 39a).

Yahudiler arasında doğum kontrolüne ihtiyatlı yaklaşanlar, Tanrı'nın “çoğalın” emrine karşı gelmemek için, erkekler yerine kadınların doğum kontrol yöntemlerini kullanmasını önerir. Doğum kontrolünün uygulanması gerektiği durumlarda, erkeğin kondom kullanması yerine, kadının *Spiral/IIUD* veya *diyafram* gibi yöntemleri kullanmasının daha uygun olacağı, bu sayede erkeğin çoğalma emrine karşı gelmemiş olacağı kabul edilir. Çünkü “*verimli olun ve çoğalın*” emrinin erkeklere hitap ettiği, bu nedenle doğum kontrol yöntemlerinin erkeklerin kullanmasının uygun olmayacağına inanılır. (Jakobovits, 2007: EJ, III/723).

Ortodoks Yahudiler doğum kontrolü uygulamalarını, Tanrının “çoğalın” emrine karşı gelmek olarak anladıklarından bu yöntemleri kullanmama ya özen gösterir. Bu nedenle Ortodoks Yahudiler arasında doğum oranı, doğum kontrolü konusunda daha esnek olunabileceğine inanan Muhafazakar ve Reformist gibi diğer Yahudi mezhepleri mensuplarına göre biraz yüksektir. Reformist Yahudiler, doğum kontrolü uygulamasının tıbbi nedenler dışında, insanların kendi sosyal ve ekonomik durumlarını değerlendirerek, vicdani olarak kendilerinin karar verebileceğini ve doğum kontrolü uygulanabileceğini; Liberal Yahudiler de mevcut çocukların daha iyi şartlarda büyümele-ri, aşırı yoksulluk, yetersiz yaşam koşulları gibi sebeplerle doğum kontrolü uygulanabileceğini savunur. Doğum kontrolü uygulaması bağlamında değerlendirildiğinde genel olarak Yahudiler arasında doğum oranının düştüğü gözlenmiştir. Örneğin; İsrail’de 1950 yılındaki doğurganlık oranı binde 4 iken, 1995 yılında bu oranın binde 2,6 olduğu kaydedilmiştir. (Jakobovits, 2007: EJ, III/723; Schmelz –DellaPergola, 2007: EJ, V/555; <http://www.shamash.org/lists/scj-faq/HTML/faq/08-11.html> (20/04/2016). 2006 yılında bu oran binde 2,9 (<http://arsiv.salom.com.tr/news/print/9919-Israilde-dogum-dengeleri-degisiyor.aspx> (03/02/2017)). 2014 yılında ise 3,1 olmuştur. (<http://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN?> (03/02/2017)).

8. Yahudilikte Çocuk Düşürme ve Kürtaj

Çocuk düşürme, kasıtlı ya da kaza ile gebe olan kadına dışarıdan yapılan bir müdahale veya kadının bizzat kendisinin düşürücü herhangi bir hareket yapması sonucu çocuğun ölü doğması; kürtaj ise, anne karnındaki ceninin çeşitli yöntemlerle normal doğum vaktinden önce alınması ve gebeliğin sonlandırılmasıdır.

Yahudilikte doğum kontrolü yöntemleri ile gebeliği önlemek, genel anlamda tasvip edilmediği gibi, gebelik oluştuktan sonra çocuğun düşürülme-

si ya da kürtaj da uygun görülmez. Yahudilikte çocuk düşürme konusunda *Tanah*'ta yer alan, “Adamlar kavga ederken gebe bir kadına çarpar, kadın çocuğunu düşürürse ve başka bir zarar görmezse, saldırgan, kadının kocasının istediği ve yargıçların onayladığı miktarda para verecektir. Ama başka bir zarar varsa, can yerine can, göz yerine göz, diş yerine diş, el yerine el, ayak yerine ayak, yanık yerine yanık, yara yerine yara, bere yerine bere vereceksin.” (Mısır’dan Çıkış, 21/22-25) açıklaması esas alınır. Buna göre, kavga ya da tartışma esnasında gebe kadının zarar görmesine ve erken doğum yapmasına (çocuğu düşürmesine) sebep olan kişinin, nüfusun artmasına engel olduğu için para cezası ödemesi gerekir. (Elon, 2007: EJ, I/271).

Çağdaş Yahudi din adamlarının çoğunluğuna göre kürtaj, sadece annenin sağlığının hamilelik nedeniyle tehlikede olduğunun doktorlar tarafından kesin olarak açıklanması ve annenin sağlığına kavuşmasının fetüsün alınması ile mümkün olacağı durumlarda kabul edilebilir. Burada insan yaşamını kurtarmak için normal şartlarda kabul edilmeyen dini hükümlerin zaruretlerden dolayı esnetilebileceği prensibi esas alınır. Yani annenin hastalığının ölümcül olmaması, fetüsün engelliliği ve yasak bir ilişki sonucu hamile kalınması gibi nedenlerle kürtaj yapılamaz. (Elon, 2007: EJ, I/272; Robinson, 2000: 143). Engelli bir kadın, çocuğuna bakamayacak durumda olsa bile kürtaj yaptırması uygun görülmez. Çocuğun bakımını toplumun üstlenmesi ve mümkünse bir devlet kurumunda değil Yahudi bir aile tarafından evlât edinilerek büyütülmesi ve yetiştirilmesi tavsiye edilir. (Chitirk, <http://www.salom.com.tr/newsdetails.asp?id=83545> (10/06/2016)).

Yahudilikte çoğalma ve çocuk sahibi olma, evlenme, aile kurmaya verilen önem, cennete giremeyecek yedi tip insan sayılırken, evlenmeyenlerin ve çocuğu olmayanların da dahil edilmesi ile daha iyi anlaşılır. (BT, Pesachim, 113b). Hatta bu tip insanların neslin çoğalmasına katkıda bulunmadıkları ve Tanrı'nın artmasını istediği bir konuda azalmaya sebebiyet verdikleri için kan dökmüş/cinayet işlemiş gibi görüldüğü kaydedilir. (BT, Yevamoth, 63b.) Evliliğe, aileye, çocuk sahibi olma ve çoğalmaya dini bir emir (mitsva) olarak çok önem veren Yahudilerin nüfusunun günümüzde yaklaşık on dört milyon olduğu tahmin edilir. (Aydın, 1989: DİA, II/196; Schmelz-DellaPergola, 2007: EJ, V/555: <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jewish-population-of-the-world> (02/02/2017)).

SONUÇ

Yahudiliğe göre Tanrı, insanlığın atası Adem’i ve eşi Havva’yı yarattıktan sonra, onlara ilk olarak “çoğalmalarını” emreder. Tanrı bu emri daha sonra

Nuh, İbrahim, İshak ve Yakup'a da bildirir. Dünya üzerindeki diğer milletler arasından onların soyunu seçen Tanrı, onlarla özel ahit/antlaşma yaparak emir ve yasaklarını açıklar. Yahudilikte erkek ve kadınlar arasında zina ve enest ilişkiler yasaklanırken, “seçilmiş milletin” saflığını korumak amacıyla yabancı kadınlarla evliliğe de olumlu bakılmaz. Evlenmek ve çocuk sahibi olmak Yahudiler için Tanrı'nın bir emri kabul edildiğinden, bu emri yerine getirmek için imkanı olanların ilk fırsatta evlenmesi ve en az bir erkek bir kız ya da iki erkek çocuğa sahip olmaları gerekli görülür. Bir erkek için çocuk sahibi olmak o kadar önemlidir ki, evlenip de çocuğu olmadan ölen erkeğin neslini devam ettirmek için, ölenin eşi ile kardeşinin, yenge-kayınbirader evliliği (levirate/yibum) yapması ve onun adına çocuk dünyaya getirmeleri istenir. On yıl boyunca çocuk doğuramayan kadının boşanabileceği ve çok kadınla evlilik konusu da, çocuk sahibi olmanın Yahudiler açısından öneminin bir diğer göstergesidir. Çoğalmanın erkeğe yönelik bir emir/sorumluluk olduğu anlaşıldığından erkeklerin doğum kontrolü yöntemlerini kullanması uygun görülmez. Sağlık açıdan ciddi bir tehlike olmadığında kürtaj da asla tasvip edilmez. Buna göre Yahudilikte Tanrı tarafından seçilmiş olma, seçilmiş milletin çoğalması ve vaat edilen topraklara hakim olma anlayışı hep diri tutulur. Tanrı'nın “çoğalın” emri de bir Yahudi için yerine getirilmesi gereken en önemli görevlerden kabul edilir.

Kaynaklar

- *Açıklamalı Kutsal Kitap*, (2010), İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.
- Adam, Baki, (1997), “Yahudiliğin Hıristiyanlığa ve İslâm'a Bakışı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXXVII, s. 333-358.
- Arık, Durmuş, (2011), *Buhara Yahudileri*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Arslantaş, Nuh, (2008), “Hz. Peygamber'in Çağdaş Yahudilerin Sosyo-Kültürel Hayatlarına Dair Bazı Tespitler”, *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, İstanbul, C. 6, S.11: 9-46.
- Apple, Raymond, (2007) “Marriage” *Encyclopaedia Judaica*, (EJ), Second Edition, (Ed. Fred Skolnik, Michael Berenbaum), USA: Thomson Gale/Keter Publishing House, C. XIII, s. 563-565.
- Aydın, Mehmet Akif, (1989), “Aile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (DİA,) İstanbul, C. II, s.196-200.
- *Babylonian Talmud*, (BT), (The Standard Formatted PDF and HTML Editions), (<http://hakhah.com/>)
- Basalel, Yusuf, (2001), *Yahudilik Ansiklopedisi I- III*, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş.
- Basalel, Yusuf, “Yahudilikte Cinsellik”, http://www.salom.com.tr/haber-90567-yahudilikte_cinsellik.html (18/04/2016).

- Baumgarten, Elisheva, (2007), “Birth” *Encyclopaedia Judaica*, C. III, s. 720-722.
- Browning, Don S.- Bunge, Marcia J. (2009), *Children and Childhood in World Religions, (Primary Sources and Texts)*, New Bruswick: Rutgers University Press.
- Carlebach, Alexander-. Baskin, Judith R, (2007), “Barraness and Fertility” *Encyclopaedia Judaica*, C. III, s. 174-175.
- Chitirk, Rav Mendy, “Bir İlahiyat Problemi Olarak Yahudiliğin Engellilere Bakışı 2” (Çev: Estreya Seval Vali) <http://www.salom.com.tr/newsdetails.asp?id=83545> (Erişim: 10/06/2016).
- Cohn, Haim Hermann, (2007), “Incest In Jewish Love”, *Encyclopaedia Judaica*, C. IX, s. 755-756.
- *Dinler Tarihi Ansiklopedisi 1, (İlkel Dinler, Çoktanrıçı Dinler, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam)* (1990), İstanbul: Ansiklopedi Yayınları.
- Elon, Menachem, (2007), “Abortion” *Encyclopaedia Judaica*, C. I, s. 270-273.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet,(1997), *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, Ankara: Seba Yayınları.
- Farsi, Moşe, (2006), *Tora ve Aftara I-V*, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş.
- Greenberg, Moshe, (2007), “Incest (In the Biblical Period)” ; *Encyclopaedia Judaica*, C. IX, s. 755.
- Gürkan, Salime Leyla, (2012), *Yahudilik*, İstanbul: İsam Yayınları.
- _____, (2005), “Kur’an’a Göre Seçilmişlik Kavramı ve İsrailoğullarının Seçilmişliği Meselesi”, İstanbul: *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 13, s. 25-61.
- Harman, Ömer Faruk, (2013), “Yahudilik” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, C. XLIII, s. 197-201.
- Hasanov, Eldar, (2012), “Yahudi Hukukunda Evlilik Engelleri”, *Dinlerde Nikah Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantısı*, İzmir, s. 237-256.
- Jakobovits, Immanuel, (2007), “Birth Control”, *Encyclopaedia Judaica*, C. III, s. 723.
- Kennel, William F. (1995), “Eski Musevi Ailesi” (Çev: Hakkı Şah Yasdıman), *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir, S. 9: 475-501.
- Kurt, Ali Osman. (2007), *Erken Dönem Yahudi Tarihi (Yahudiliğin Mimarı Ezra)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kurt, Ali Osman, (2016), “Yahudilikte Levirat Evlilik: Geleneğin Tutsak Ettiği Kadınlar” *Turkish Studies, (International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic)*, Volume 11/17 http://www.turkishstudies.net/Makaleler/1190850677_11KurtAliOsman-kda-245-266.pdf (24/01/2017).
- *Mishnah*, (1972), (Translated From The Hebrew With Introduction And Brief Explanatory Notes by Herbert Danby) London: Oxford University Press.
- Örs, Hayrullah, (1966), *Musa ve Yahudilik*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Pope, Marvin H. (2007), “Adam”, *Encyclopaedia Judaica*, C. I, s. 371-372.
- Robinson, George, (2000), *Essential Judaism (A Complete Guide to Beliefs Customs And Rituals)*, New York: Atria Paperback.
- Schmelz, Oscar -Sergio Dellapergola (2007), “Demography” *Encyclopaedia Judaica*, C. V, s. 555-572.
- Schereschewsky, Ben Zion, (2007), “Mixed Marriage, İntermarriage” *Encyclopaedia Judaica*, C. XIV, 376.

152 •YAHUDİLİKTE ÇOCUK SAHİBİ OLMA VE ÇOĞALMANIN YERİ VE ÖNEMİ

- Sperber, Daniel (2007) “Gentile” *Encyclopaedia Judaica*, C. VII, s. 485-487.
- Ünal, Asife, (2012), “Yahudilikte Evlilik Anlayışı ve Evlenme Törenleri”, *Bütün Yönleriyle Yahudilik, 18-19 Şubat 2012 (Uluslararası Sempozyum) Ankara, Dinler Tarihi Araştırmaları VIII*, s. 673-693.
- Washofsky, Mark, (2001), *Jewish Living, (A Guide to Contemporary Reform Practice)*, New York: URJ Press.
- Yasdıman Hakkı Şah, (2001), “Yahudi Dininde Ailenin Yeri”, *DEÜİFD*, İzmir, S.14: 241-266.
- Yiğitoğlu, Mustafa - Ömer Faruk Habergiren (2016), “Yahudilik ve İslam’da Zina Suçu ve Cezası”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 2, s. 271-297.
- <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jewish-population-of-the-world> (02/02/2017).
- <http://www.shamash.org/lists/scj-faq/HTML/faq/08-11.html> (19/04/2016).
- <http://arsiv.salom.com.tr/news/print/9919-Israilde-dogum-dengeleri-degisiyor.aspx> (03/02/2017).
- <http://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN?> (03/02/2017).